

ՂԱՉԱՐԱՍ ԱՂՍՅԱՆ

Արեւելեան Հայոց մէջ Ղ. Աղայեանը ներկայիս ամենախոյր գրական եւ հասարակական գէւթերից մինն է: Մայիսին տունէջ նրա քառասունամեայ գրական եւ հասարակական գործունեութեան յորեմանը: Արեւելում է հրատարակական տեսանկրութիւններ կատարել, ուստի այդ յորեմանը կրցն նեղ ընտանեկան ընտրութիւն. այլապէս ներկայումս մեր մէջ հազիւ թէ մէկն արժանաւոր այնպիսի յարգանքներն ու պատիւները՝ ինչպիսին պատկեր էր Աղայեանի յորեմանին, շնորհիւ այն զարմանալի սիրոյն, որ նա վայելում է մեր հասարակութեան կրթութեան մասին:

Աղայեանի կենանքն ու գործունեութիւնն այնքան հարցարկական եւ իրատական կողմեր ունի, որ մենք հաճութեամբ կը յանձնարարենք ընթերցողին ձեռք բերել նրա կենագրութիւնը, որ գրուած է հենց իր՝ Աղայեանի ձեռքը. «Իմ կենանքի գլխաւոր գէւթերը» — թիֆլիզ 1894: Սա գրուած է այնքան կենդանի, ինչպէս առհասարակ բոլոր նրա գործերը: այնպէս պարզ ու համակերպի, որ կարացում է վկայ նման: Այդտեղ Աղայեանը մեզ ներկայացնում է ոչ միայն իր կենանքի գլխաւոր գէւթերն, այլ եւ իր հոյեացքներն ու տեսութիւնները կենանքի մասին, իր բարոյական-փիլիսոփայական աշխարհայեացքը, երբեմն պարզ ու միամիտ, երբեմն ասորօրինակ ու միակողմանի, բայց միշտ անկեղծ, միշտ համակերպ ու գրասէլ: Այն գրքի մի այլ զանազան այլ է ապագայ պատմութեան համար վերին աստիճանի արժէքաւոր կողմն էլ այն է, որ այնտեղ Աղայեանը տալիս է իր ժամանակակից եւ գործակից բազմութեան հանձնարար կարեւորեցողութեան, որոք էթէ լայն, բազմակողմանի ու խոր շնն գուցէ, բայց անպայման անկեղծ ու խառնակ են: Աղայեանը մարդկան բնորոշելու համար մի հիմնական շարք ունի. նրանց աշխուժութիւնն ու շիտակութիւնը: Այդ պատճառով ահա Պատկանեանները, Ս. Նազարեանը, Իվիկը, Գ. Ալվազովսկին, եւ ուրիշները նրա գրքում գուրս են եկել որպէս մի գաճաճ: Այս գրքից է ահա, որ բազում ենք յօդուածիս վերաբերեալ կենագրական ներթերը:

Աղայեանը ծնել է 1840ին թիֆլիզից ոչ հեռու գոտանուղ Թօշիկ գիւղում: Առաջին ընթերցանութիւնը նա ստղծել է Շաճուղուց գիւղի շրջանայից: 1853ին նա մտնում է Գերսիսեան Դպրոց. այնուհետեւ մի տպարանական ձուլարանը՝ իբրեւ աշակերտ, որ Շաճարում էնֆիլիստեանցի Տոլմանուորութիւնն ու իրաւունքները նրան ապահովել է մայիս առաջ գնալու: Ինֆիլիստեանի շնորհիւ Աղայեանն ընկնում է իր ժամանակի առաջուր մարդկան Անվերտեանի, Մարիսո Ալաբեղեանի եւ այլոց շրջանը: Այդտեղ ահա, տպարանում ծառայելիս, նա սպում է իր անգրանիկ երկը, 1862 թ. «Գեղտիկ, մէջ,

Աղբեղեանի խորհրդով, արհեստն է ուսումը կատարելագործելու համար, Աղայեանը թողնում է իր արդէն ապահով պաշտօնը եւ գրե-

թէ առանց սրեւէ միջոցի ազնուութեամբ Ռուսաստան, ուր Մոսկուայում, կրկին մտնում է տպարան կատարելագործելու նպատակով: Մի քանի տարի շարունակ Մոսկուայում է Պետերբուրգում փոխ առ փոխ պարելու եւ զմալ գրայոց եւ արհեստի մէջ կատարելագործելուց յետոյ, Աղայեանը վերջապէս ընկնում է Եղբանի շրջանը: Վերջինքս մտապէր ժամանակ ժողովներ կէն սեղիւ ունենում, ուր ուսանողները պարտաւոր էին գրաւոր շարագրութիւններ կարգել թէ անձնական զարգացման եւ թէ մանուսկր նորարոյս լեզուի մշակման համար: Այդ ժողովների արդեւնքն է ահա Աղայեանի առաջին յայտնի աշխատութիւնը. «Արութիւն եւ Մանուէլը» ինքն Աղայեանը հետեւեալ կերպով է որոշում իր գրած վկայի արժէքը. — «Ոմանք այն մտքը տարածեցին ընթերցող հասարակութեան մէջ, որ իբր թէ իմ աշխատութիւնը մի հետեւութիւն է անմահ Արովմանի միայն: Այդպէս չէ: Նրա «Վերջ Հայաստանին» մի որք է, որք հայրենիքի թշուառութեան վրայ: «Արութիւն եւ Մանուէլը» բերում է մի բողոքովն նոր ուղղութիւն, բողոքովն ինքնուրոյն: Սա մի պատերազմ է յայտնում հին գաղափարների, հին գաղափարաւթեան դէմ, որոց վրայ չէ որում, այլ յարձակում է անհնայ եւ նրանց տեղը տարածում նորք եւ լուսազոյնը: Լեզուի կողմից էլ այս վեպն այն նորութեան ունի, որ հեղինակին խօսեցնում է մարտը բազկան լեզուով, միայն գործող անձերին է թելոյ տալիս, որ մասուրապէս իրանց խօսելու ոճով ու բարբառով հանդէս գան, ինչպէս այդ թելոյ են տալիս ուսու գործնքն եւս: «Վերջ Հայաստանի» մէջ ստոյգն եւ անստոյգը, ուսուլական եւ իդէալական խնդրում են իրար հետ, մինչդեռ. «Արութիւն եւ Մանուէլը», իրականի նկարչական պատկերն է գնում ընթերցողի աւելու... Հերոսն այստեղ զարգացման ճանապարհի վրայ է գրուած, սրա համար այս վեպը կարող է շարունակել հեղինակի զարգացման հետ եւ գառնուղ մի կենագրութիւն՝ ժամանակակից անցքերի հետ կապուած: (Հեղինակի բառասովորութեամբ, Արութիւնը — ինքը՝ Աղայեանն է):... «Արութիւն եւ Մանուէլը» վեպ անուանել անգամ չի կարելի, բայց ու մզանուած աւուում է, որո պատճառն այն է, որ մենք վկայական գրուած ամեն ձեւի համար չկի բառ չունինք: Իմ առաջին նկարչական ամբողջութեամբ գրած վեպը «Երկու քայրի է»: «Արութիւն եւ Մանուէլը», այդ ամբողջութիւնը չունի եւ չի կարող ունենալ, որովհետեւ դա մի պատկեր չէ այլ թանգարան պատկերների... Արթական սեռակէտքի՞ իմ վեպն ունեցան իր քրանչելի ազնուութիւնը նրա սերնդի վրայ... Այդ վեպով ժողովարդը ծանօթացաւ նոր սերնդի առաջադէմ մտքերի հետ, իսկ նոր սերունդը ժողովրդի մտաւոր ու բարոյական կողմերի հետ: Արանց աւելին թող գտաւ կրթիկողը, որ անշուշտ է նկատի կ'ունենայ եւ մեր վեպագրութեան զարգացման պատմութիւնը...»

1867ին Աղայեանը վերադառնում է հայրենիք, եօթը տարի Ռուսաստանում պանդխտե-

լուց յետոյ եւ ամուսնանում է Թիֆլիզում 1868ին: Նոյն տարին նա Տրաքիում է Էջմիածին որպէս տպարանապետ, եւ այստեղ էլ սկսում է նրա հասարակական գործունեութիւնը: Էջմիածնում նրան են յանձնում եւ «Արարատ» խմբագրութիւնը, որ Աղայեանի շնորհիւ կեանք ու կենդանութիւն է առնում: շնորհիւ բոլորովին նոր ուղղութեան եւ թարմ ու կենդանի յօդուածներին, որ արդիւնք էին նրա գրչի: Ապիւյն Մանկուտու ասումքութիւնները նրան ստիպում են շուտով թողնել ու հեռանալ Էջմիածնից:

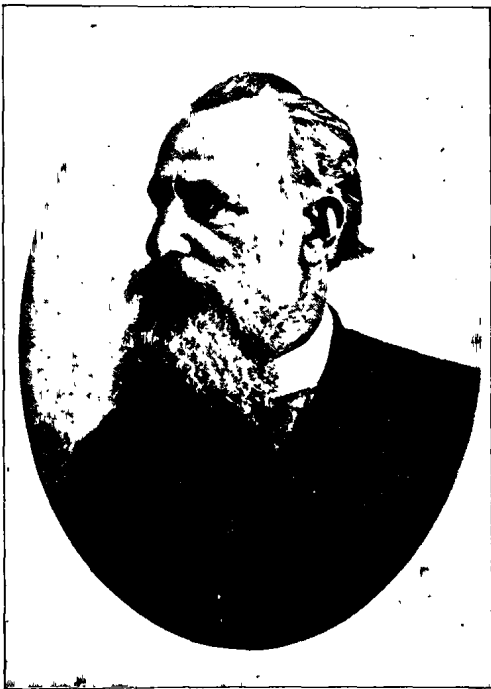
1870ին Աղայեանն Տրաքիում է Ախալքալաք ուսուցիչ, այնտեղից էլ Ալեքսանդրոպոլ, որպէս տեսուչ: Այնտեղ էլ, նա գրում է իր յայտնի վէպը՝ «Երկու զբոյր»: Ալեքսանդրոպոլ հինգ տարի ետանգուն եւ արդիւնաշատ ուսուցչութիւնից յետոյ գնում է նոյն պատճառով Երբեան եւ այսպէս Երբեան Թիֆլիզ գալով՝ աշակից է հանդիսանում: Տիկին Ս. Բարսեղյանին, նրա մանկապարտեզի մանուկների համար գրելով այն գոհար ստեղծագործութիւնները՝ որոնք պատիւ կարող են բերել ամեն միազգի մանկական գրականութեանը:

Այնուհետեւ նա նշանակւում է Թիֆլիզի նահանգում թեմական տեսուչ: Ապա հինգ տարի շարունակ խմբագրում է «Աղբիւր» մանկական թերթը, ուր մի կողմից նա մի պրանչիէ լեզուով խօսում էր մանուկների հետ, միւս կողմից, մեծերի բաժնում, գրում էր արժարժում մանկավարժական լեզուական եւ ուղղագրական խնդիրներ: Այդ տարիների արդիւնք է ահա նրա սկսած կռիւը «ուրիշ գէտ», որի շնորհիւ այսօր մեր թերթերից մի քանիսը հետեւելով Աղայեանին, գրում են միայն «ւս» այնտեղ, որտեղ ուրիշները գրում են «ու»:

Այսօր, 62ամեայ ծերունի, Աղայեանը չի զապարել հետեւելու մեր կեանքին ու գրականութեանը: Նա սիրահար է ինչպէս զուսական, նոյնպէս նաեւ «հիփոթիկան» գրականութեան:

Հիւանդութեան պատճառով զրկել նրան արգելւած է, բայց մտածելն ու երեւակայելը բարեբախտաբար բժիշկներին չեն հետեւում եւ սողերիս գրոյն այս ձևու, Էամախու երկրաշարժի ժամանակ, երբ հիւանդ Աղայեանին այցելութեան էր գնացել, նրան սրտաւանդ գտնում է երկրաշարժի ծագման վրայ տեսութիւններ մտածելով: Նա բազմաթիւ փաստերով ուզում էր պայայուցանել որ երկրաշարժն առանձնում է երբին երկրաբանութիւնից: Յետոյ, զբոսը քննելով նա գտնել էր, որ այդ թերթին կայ եղել արդէն իրանից առաջ թէեւ անմշակ, որ հարկաւ, ոչնչով չի նուազեցնում մեր Աղայեանի մտածողութեան ինքնուրոյնութիւնը:

Գծուար է երկու խօսքով բնորոշել Աղայեանին, որովհետեւ, ինչպէս տեսնում էք, նա մի զարմանալի բազմազան կեանքի հետ նոյնքան էլ բազմակողմանի տաղանդ ունի: Նա եղել է արհեստաւոր, վեպասան, բանաստեղծ, հրատարակաբար, լեզուաբան-դիւանական եւ մանուկագրական վարժ ու մանկական գրող: Նրա զործագործութեան ասպարէզն այնչափ ընդարձակ եւ բազմակողմանի է որ բնական է, եթէ նա ամէն տեղ առաջինն ու եզակի չէ: Մի այլ տեղ՝ մենք բնորոշել ենք Աղայեանի անհատը:

ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅԵԱՆ

խոշոր կողմերը, որպէս առաջնակարգ անբան եւ անըզգական մանկական գրող: Նրա ոճն այնչափ բնական է, այնչափ ինքնաբոցիկ եւ անկեղծ, այն աստիճան անպաճոյճ եւ յստակ, որից աւելին արդէն երեւակայել չի կարելի: Դրուտու հետ միտին նա ծայրէ ծայր հայաբան է: Նրա սոք մտաշելի է ծերին եւ մանուկին, ասակին եւ կրթուածին՝ առանց գոեհիկ եւ ուսմիկ լինելու: Աչ մի արհեստական գիծ, ոչ մի սեթեւեթ ու բռնաբար հնչիւն չէք լսում գուց նրա լեզուի մէջ, եւ որովհետեւ այն ոճի ասեղծոյն ու մշակոյն առաջին անգամ ինքն է եղել

«Ասակ», երես 395: Մեր ստիբանները:

առանց խոշոր կողմնակի ակնկիցներէ, դորս համար էլ մեր արեւելեան լեզուի զարգացման պատճառով թեան մէջ, ամենապայլուն էջերից մինն, անտարակոյտ, պատկանում է Աղայեանին: Իրբեք մանկական իր նանդոս անդուգական է ոչ միայն մեր մէջ, այլեւ, զո՞ւ թեւում է, նրա գնացողքէր առաջին տարին իր նմանը շունչ մեղանց շատ աւելի բարձր եւ յառաջադիմական ազգերի մէջ: Գոնե՛ գեթմանացին, Խուբը եւ Ֆրանսիացին շունչն մի այդպիսի գաղափարք:

Այդպիսի մի բազմակողմանի եւ խոշոր տաղանդի հետ Աղայեանն ունի մի արժիւ ու շիտակ բնաւորութիւն, զրա համար էլ անխտիր ամէնքից յարգուած ու սիրուած է նա: Քիչ գործիչներ կարող են պարծնեալ, որ իրանց կենդանութեան ժամանակ այնքան սիրուած ու յարգուած լինին, ինչպէս Աղայեանը: Իր այդ շիտակ, անկեղծ ու լայն բնաւորութեան շնորհիւ նա իր պատկանելի սրեւէ խմբակի կամ սրեւէ նեղուիրու կուսակցութեան, այդ պատճառով էլ մեր լրագրիչներից շատերը ջանք չեն ինչպիսի նրան հայածելու, որով նա առաւել նպաստել է Աղայեանին ժողովրդին սիրելի անելու: Ենթերին բարեմասնութիւնների հետ բնութիւնը չի զգիւել նրան նա եւ արտաքին բարեմասնութիւններից, որովհետեւ նա մի բարձրահասակ, վեհմ հայեացքով, լայն ճակտով եւ հաշուազգիւտ գեղեցիկութեան տէր մի աղամարդ է, որ ամեն մի հանդիպողին ներշնչում է պատկառանք եւ հրաշմուռք մտածամանակ:

Թիֆլիզ, Մայիս 7/20 1902թ.:

ՀԱՄԱԳՈՂ

ԱՄՏԵՆԱԽՈՍՈՍԱԿԱՆ

ԿՈՐԻՆԻ ՎԵՐԱԳՈՒՅԵ ԵՒ ՆՈՐԻՔ ԹՈՐՈՒՄԱՆՈՒԹԻՒՆՔ Բ.

Դորայր Բիւզանդացոյ Կորինն այն տեսակ երկաթորութիւններն է՝ որոնք ուսհմանուած են նշանաւոր յառաջադիմութիւն տալ քննասիրութեան գիտութեան:

Կորինն խորունկ ախո մը բացառ հայ մասեւնագրութեան խոպան գաշտին մէջ:

Դորայրի առաջարկած լուծմանն առթիւ արուելու գառաստանը՝ դիտուններուն կը պատկանի: Բայց ներքեւի է մեղի այժմէն զբաղիլ հրապարակագրութեան յայտնած դիտութիւններովը: Իս սանց մէջ հաստ մը միայն կարգայել մինչեւ հիմա, Հ. Ս. Սարեանի յօդուածը:

Մասեւնագրական մը վրայ զբախտական մը աւելորեն չէ նպատակ, այլ նախ վեր հանել Արագայտուելի յօդուածագրին քանի՜ր անձողութիւնները, եւ պնդել այն կէտերուն վրայ՝ որոնք աւելի բնօրայնման կը կարօտէին՝ քննասիրութեան մասնաւորաբար պիտանի զարգացման տեսակետով:

1 «Բազմազգ», 1801, էջ 250—255:

Հ. Ս. Սարեան կը վկայե սպէս — Կորինն համար, որ արդար է. — «Երկ արժանապէս գրուածներն, գործ գեաւարքերուն, գործ՝ երկայնամիտ համբերութեան պտուղ, դիւրահասկանալի, գրութեանը՝ կարգաւորելը»:

Իմ կարծեցքը՝ այս բնօրայնագրի գովեստներն մեծ բան չի հասկցուիր, երբ գործին մասնաւոր արժանիքները գոյուած չեն: Ի՞նչ կը նշանակէ դժուարութիւնն եւ համբերութեան գործը գործ, ինչէն շունչայ իսկական արժեքը:

— «Այլ եւ զայս չենք ուշեր ձրի (?) կերպով բաժնուլ»:

Ինչ որ մէկ ձեռքով կը շնորհէ Հ. Ս. Սարեան, կը սպասէ որ միւս ձեռքը լեցուի փոխարենովը, եւ բուլի ուղեք թերեւս թէ Կորինն դէմ գրուելիքները համարած են ինքէր գրուելիքներուն: Թէ զովեստը պարտի հասուցուել նոյն արժեք պարտաւով կամ քննադատութեամբ: Անցնիք:

Ա՛ր. յօդուածագիրն այսպէս կ'օրինակէ բնագրին հետեւեալ տողերը:

— «Առաջին թարգմանչաց ժամանակէն երեք մասեւնագրութիւնք հասած են մեզիս. (էջ 251), Ա. սիւնակի)

Եթէ «Դորայր այսպէս գրե՛ր՝ արտառոց բան մ'ըսած կ'ըլլար. բայց ինքը գրած է. «Երեք հայ դոպուսման մասեւնագրութիւնք»:

— Զարեհուել յերկէ կորիննի՜ սասցուածքը (էջ 252), Ա. սիւնակի) ուղղել է «գարձարեալ դոպուսեալ յերկէր կորմանի»:

Ա՛ր Հ. Ս. Սարեան կը քննադատէ «Տեղեւակին սեփական աշխարհաբար-գրաբար շափաղանց բռնազօտ խորթութիւնները»:

Այս դիտողութիւնը՝ առիթ կու տայ ինծի քննելու յօդուածագրին աշխարհաբար՝ հասարակ օրերու, երբ օրինակի համար՝ կը գրէ «Մագնիսական քունը», եւ տե՛րի օրերու աշխարհաբար՝ երբ քննադատական ուսումնասիրութիւններու մէջ կը մտնէ, հայկական հին մասեւնագրութեան վրայ (Հմմտ. Բազմազգ, Յուլիս 1900, էջ 296—302):

Հ. Ս. Սարեան չի վարանիր գրելու. «Ետ 1897» — «Է՛ լոյնը հասարակաց»: «Ետ սակա ժամանակի» — «ոմնք ի քննադատից» — «Թուի թէ ի բաղի կը շըլիք» եւ այլն:

Ա՛րձանաւորութեան զանազան կէտեր են հետեւեալները:

Ա՛րեքպատուելի յօդուածագիրը կը հարցնէ տեղ մը, (էջ 253, Բ. սիւնակի. Մասնութ. 1.) — «Իսկ Մակաբայցիցը եւ Եւթաղ երբ թարգմանուեցան», — Կորինն 433երորդ էջին մէջ պիտի գտներ ասոր պատասխանը. — «Հաւանական է թէ Կորինն թարգմանած է դը՛նտի Ետաղութեան աւելնաւորութեամբ Մաշտոցի, եւ արտ արբարութեամբ զՄակաբայցիցն թարգմանած է յետ մասեւնական Մաշտոցի»: Սակէ զատ Դորայր կ'ինքնագրէ նաեւ թէ զՎարս Մաշտոցի յօդուած է իր յամի 443—444. ՂԱլաթիանից եւ դիւզանի թարգմանած է յամին 444—449» (էջ 433):

Նոյն էջին մէջ՝ Դորայր կը ձեռնարկէ ասոյն ի՛րքի՛ն (որ անտես մնացած է Հ. Ս. Սարեանի).